

Z empirických výzkumů

Sociální diferenciacce v materiální situaci obyvatel Polska a Československa*

LYDIA BESKIDOVÁ

Ústav pro filozofii

a sociologii PAV,

Varšava

MILAN TUČEK

Ústav pro filozofii

a sociologii ČSAV,

Praha

1. Úvodní poznámky

Srovnávací výzkumy diferenciacce v materiální situaci obyvatel socialistických zemí mají již svou historii. V rámci mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí byl v roce 1979 prováděn srovnávací empirický výzkum pracovníků v průmyslu pod názvem „Sbližování dělnické třídy a inteligence“. Cílem tohoto výzkumu bylo zjistit stupeň sblížení nebo diferenciacce různých socioprofesionálních skupin pracovníků průmyslu v řadě oblastí života, jakož i činitele podmiňující pozorované rozdíly. Výsledky těchto výzkumů byly publikovány formou dvoustranného srovnání Polska a Maďarska [Beskid, Kolosi 1983, 106–145], mnohostranného srovnání pěti socialistických zemí (Bulharska, Československa, NDR, Polska a Maďarska) [Beskid, Kolosi 1987, 7–26] a mnohostranného srovnání šesti socialistických : emí (včetně Sovětského svazu) [Beskid, Kolosi 1985, 158–240].

V osmdesátých letech se ve srovnávacích výzkumech rozdílů v materiální situaci v Polsku a v Maďarsku pokračovalo. Zásadně se však změnila koncepce těchto výzkumů. Hluboká společenská i hospodářská krize v Polsku z počátku osmdesátých let, pokles životní úrovně obyvatel si vyžádaly orientaci na jev deprivace v jejích rozměrech absolutních i relativních, objektivních i subjektivních [Beskid 1987]. Myšlenka porovnávat deprivaci v Polsku a v Maďarsku vznikla jako výsledek výzkumu vlivu sociální a hospodářské situace (v Polsku krize v roce 1982, v Maďarsku stabilizace v letech 1980–1981) na difference v oblasti životní úrovně [Beskid, Bokor, Kolosi 1987, 193–222]. Maďarské výsledky zachycující situaci určitých společenských skupin poukazyvaly na to, že je mimořádně důležité soustředit se právě na jev deprivace.

Předmětem zkoumání všech uváděných srovnávacích výzkumů je sociální podmíněnost materiální situace jednotlivce, rodiny atd. v daných sociálních a ekonomických podmínkách každé země. Autory nezajímá absolutní rozměr diferenciacce v materiálních podmínkách života, ale relace mezi určitými socioprofesionálními skupinami. V podobné konvenci pokračujeme ve srovnávacím výzkumu mezi Polskem a Československem.

Cílem dvoustranného srovnání sociálních rozdílů v materiální situaci obyvatel Polska a Československa je především snaha získat obraz podobnosti a diferenciacce a jejich podmíněnosti sociálně profesní strukturou. Proto také mnoho místa v naší práci zaujímá popis modelu společenské struktury, který byl k rozboru použit.

*Rukopis byl odevzdán do tisku v říjnu 1989.

Naše výzkumy jsou určitou replikou srovnání materiální situace v Polsku a v Maďarsku.(1) Používáme stejné indikátory i analogickou strukturaci společnosti. Rozdíl však spočívá v tom, že v interpretaci nás nezajímá výhradně motiv deprivace, ale celkové zhodnocení diferencí oblasti materiálních podmínek života.

2. Všeobecné předpoklady výzkumu

Abychom mohli provádět dvoustranné srovnání diferenciací v materiálních podmínkách života obyvatel Československa a Polska, využíváme sekundárně materiály z dotazníkových šetření, které měli autoři v obou zemích k dispozici. Jako základního pramene bylo v Československu použito výsledků výzkumu *Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR*, který prováděl Ústav pro filozofii a sociologii Československé akademie věd v roce 1984 (N = 18.837), v Polsku výzkumu *Životní podmínky a aspirace polské společnosti*, který prováděl Ústav pro filozofii a sociologii Polské akademie věd v roce 1986 (N = 2.140).

Pro Polsko dále používáme výsledky výzkumu nazvaného *Životní podmínky a potřeby polské společnosti v r. 1982*. Je to výzkum, který umožňuje:

1. poněkud podrobněji hodnotit výsledky získané v Polsku, zvláště s důrazem na stabilitu v čase;
2. vytvářet statistické základy pro ověření vzorku z roku 1986 (vzorek zkoumaný v roce 1982 byl 2,5krát větší). Výsledky výzkumu z roku 1982 mohou sloužit rovněž k třístrannému srovnání Polsko – Československo – Maďarsko.

Nejnáročnější činností pro autory bylo zpracovat základní materiál tak, aby byl srovnatelný. Výsledky uváděné dále jsou plně srovnatelné z hlediska výzkumných metod, obsahu jednotlivých prvků materiálních podmínek života a jejich syntetických ukazatelů, generálních předpokladů použitého modelu společenské struktury, podrobného určení věkových kategorií a bydliště zkoumané populace. Zásadně jsme se však nesnažili dosáhnout unifikace sociálně profesní struktury obyvatel Československa a Polska. Specifika obou zemí – zvláště z hlediska diferenciací v oblasti materiálních podmínek – nám nedovolila zkoumat pouze identické sociálně profesní skupiny. Na jedné straně zachováváme srovnatelnost principů, aby bylo možno vypracovat celkový model sociálně profesní struktury, na druhé straně pak specifikujeme tuto strukturu v Československu i v Polsku. Mezi specifické skupiny nesporně patří pracující důchodci v Československu, zcela odlišné kategorie lidí pracujících v zemědělství v Československu a v Polsku, skupina lidí, kteří mají povolání dvě (kovozezemědělci) v Polsku. Podrobný popis modelu sociální struktury použitý pro potřeby našeho výzkumu uvádíme ve třetí části.

Rozdíly v materiální situaci zjišťujeme ve třech oblastech, ve třech ukazatelích: příjem na hlavu, vybavení domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby a bytová situace.(2) Je však nutno zdůraznit, že přesto, že se tu setkáváme s ukazateli měřícími objektivizovaný rozměr materiální situace, charakter údajů – výpověď respondentů – způsobuje, že se výsledky mohou v řadě případů od skutečnosti lišit. Skeptické úvahy vyvolává především přiznávaný příjem.

Například v Polsku se setkáváme s následující situací při zjišťování příjmů jednotlivých

(1) Pokud jde o výzkum deprivace v Polsku a v Maďarsku zvlášť viz op. cit.

(2) Ukazatel vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je propočítán podle principu, že každému ze zkoumaných předmětů byl dán význam odpovídající stupni napětí v této potřebě (procento lidí, kteří tento předmět nemají). Ukazatel bytové situace je kombinací respondentova místa v decilovém rozložení následujících vlastností: komfort bytu a hustota bydlení (počet osob na 1 místnost). Ukazatel komfortu bytu byl vypočítán obdobně jako ukazatel vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.

domácností. Skutečné příjmy : námy nejsou. Příjmy zaznamenané statistikou také nedávají přesný obraz, neboť nezachycují všechny zdroje a jejich začlenění odhadem může být mylné. Výsledky dotazníkového šetření, které zde používáme, zaznamenávají výši příjmů takovou, jakou chce respondent vykazovat veřejně. Jsou navíc zatíženy řadou náhodných vlivů : například respondenti patřící do skupiny pracujících v soukromém sektoru mimo zemědělství vědomě uvádějí nižší příjem nebo u soukromých zemědělců je obtížné oddělit příjem z celého hospodářství od příjmu (naturálního) domácnosti (spotřeba). Proto je také nutno naše výsledky chápat jako přibližné diferenciaci v oblasti příjmů, nikoli jako přesný ukazatel. Pro účely globálního pohledu vytváříme syntetický ukazatel materiálních podmínek života.

Každý syntetický ukazatel je kontraverzní. Vyplývá to z toho, že jednotlivé dílčí ukazatele nejsou zastupitelné. Přičemž tu jde ještě o rozdíl v jejich významnosti. Koncepte syntetického ukazatele, kterou jsme použili, se snaží – alespoň do určité míry – redukovat nebezpečí vyplývající z obvyklé agregace. Syntetický ukazatel vytváříme jako trojrozměrný vektor z ukazatelů příjem na jednu osobu, bytová situace a vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby. Konstrukce vyúsťuje v sedmistupňovou škálu zámožnosti, která se skládá z těchto stupňů :

1. hluboká deprivace, 2. slabá deprivace, 3. špatné životní podmínky (celkově označujeme osoby zařazené v 1. až 3. stupni jako osoby žijící v nedostatku), 4. průměr nižší, 5. průměr vyšší (4.–5. průměrné zámožní), 6. dobrá materiální situace, 7. velmi dobrá materiální situace (6.–7. dostatek).(3)

Kromě objektivizovaného obrazu strukturace podle jednotlivých ukazatelů a syntetického ukazatele materiálních podmínek srovnáváme současně obraz subjektivní. Datové podklady pro toto srovnání vycházejí z odpovědí na přibližně analogické otázky, které byly součástí již uvedených šetření. Jsou to otázky na subjektivně pocíťované napětí v rozpočtu domácnosti.(4)

(3) Podrobnější vysvětlení konstrukce syntetického ukazatele materiálních podmínek života : Pro dílčí ukazatel (příjem na hlavu, vybavení domácnosti, bytová situace) byla vytvořena desetistupňová škála odpovídající decilovému rozdělení daných ukazatelů na zkoumaných výběrových souborech za ČSSR a PLR.

Zařazení do jednotlivých stupňů syntetického ukazatele vychází z konkrétních kombinací hodnot dílčích ukazatelů.

1. Hluboká deprivace znamená, že respondent má buď ve všech třech dílčích ukazatelích hodnotu 1 nebo 2 (dva nejnížší decily), nebo ve dvou ukazatelích hodnotu 1 nebo 2 a v třetím ukazateli hodnotu 3, 4 nebo 5.

2. Slabá deprivace : buď dva ukazatele hodnota 1 nebo 2 a třetí ukazatel hodnota 6, 7, 8, nebo jeden ukazatel hodnota 1 nebo 2 a zbývající ukazatele menší, rovny 5.

3. Špatné životní podmínky : buď všechny ukazatele v hodnotách 3, 4, 5, nebo jeden z ukazatelů 1, 2, druhý 3, 4, 5, třetí 6, 7, 8.

4. Průměrné životní podmínky nižší : Různé kombinace ukazatelů s výskytem hodnot 1, 2 u jednoho z nich.

5. Průměrné životní podmínky vyšší : různé kombinace ukazatelů, z nichž dva jsou vždy nadprůměrné (hodnoty 6, 7, 8).

6. Dobré životní podmínky : všechny tři ukazatele jsou nad průměrem (hodnota vyšší než 5), nebo pouze dva jsou nad průměrem, ale s nejvyššími hodnotami (9, 10), a jeden pod průměrem.

7. Výjimečné (elitní) životní podmínky : všechny tři ukazatele jsou nad průměrem a alespoň dva z nich jsou na úrovni nejvyšších decilů.

(4) Otázka v polském dotazníku zněla : „Který z uvedených způsobů je pro hospodaření s penězi ve vaší domácnosti nejtýpější?“ Možné odpovědi zněly : „Peníze nám nestačí ani na potraviny“, „s penězi skromně vystačíme na potraviny, ale nemůžeme uvažovat o jiných nákupech“, „žijeme velmi úsporně,

3. Model sociální struktury

Východiskem je představa, že společnost netvoří jednotlý celek, ale že je to složitě strukturovaný útvar, jehož základními stavebními prvky jsou třídy a sociální skupiny. Tato teoretická koncepce společnosti, která operuje s marxisticko-leninským vymezením pojmů třídy a sociální skupiny, je určující pro vytvoření modelu analýzy jejího pohybu.

Datová báze, na jejímž základě vypovídáme o pohybu společnosti, je však vytvořena z údajů popisujících situaci, případně pohyb jednotlivého člena společnosti. (V oblasti materiálních podmínek života je otevřenou otázkou, a nejen v této oblasti, zda není zjišťovanou jednotkou spíše domácnost, rodina, zda je možno materiální podmínky spojovat přímo s jednotlivcem).

Rozpor mezi výkladovým modelem (analytickým modelem) společnosti je řešen „sumací jednotlivců“ do modelem požadovaných skupin. (Upozorňujeme na skutečnost, že se jedná o sumaci jednotlivců, nikoliv o domácnosti.) V případě sociálně třídního pojetí společnosti jsou sumace prováděny podle základních třídotvorných charakteristik, které tudíž nutně musí v určité operacionalizaci být zjišťovány pro každého jednotlivce.

Jak dalece je empirický odraz, který byl získán uvedeným postupem, adekvátní realitě a jejímu teoretickému uchopení, je možno řešit jen v praktické rovině: v jaké míře model vysvětluje, respektive predikuje pohyb společnosti. (Zde se vyhýbáme rozlišení adekvátnosti teoretického uchopení, neadekvátnosti operacionalizace atd. – vše zjednodušujeme na prověření modelu objektivní reality oproti této samotné.)

Společenská praxe výstavby socialismu potvrzuje nosnost sociálně třídního výkladu společenského pohybu s tím, že od určité doby (začátek 60. let) je nutné sledovat nejen základní třídy a sociální skupiny (jejich pohyb již nemůže obsáhnout složité procesy probíhající ve společnosti), ale i jejich vnitřní strukturu. Model společnosti tudíž nutně musí pracovat s jemnějším členěním (spojeným s nárůstem vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciace, s existencí hraničních sociálních skupin, s posunem praktického významu jednotlivých třídotvorných prvků).

Model současné společnosti, postavený pouze na základních třídách, je příliš hrubý a jeho prvky jsou natolik nekonzistentní, že jeho explikační význam je takřka nulový. (Přesto se tohoto modelu oficiální statistika nezbývá.)

Mnohaletá praxe rozsáhlých statisticko-sociologických šetření na výběrových souborech jednotlivců a jejich domácností reprezentujících československou populaci (výzkumy v letech 1967, 1978, 1984), v Polsku (1982, 1986) potvrzuje, že „sumační konstrukty“ umožňují empirickou evidenci společenského pohybu.

V sociálně třídním pohledu na společnost jde o to zachytit základní pohyb současné společnosti, odhalit základní zdroje, respektive nositele tohoto pohybu. Tento cíl určuje

abychom si našetřili na důležitější nákup“, „žijeme skromně a stačí nám celkem na vše“, „stačí nám na vše bez zvláštního šetření“, „hospodaříme jinak“.

V českém dotazníku bylo toto znění:

- žijeme od výplaty k výplatě, před výplatou již mnoho nezbyvá ani na jídlo, ani na provoz domácnosti,
- při běžných výdajích obvykle vyjdeme docela dobře, ale již nákup ošacení nám působí obtíže a musíme si vypůjčit nebo vyčerpat úspory,
- s platem vyjdeme docela dobře, můžeme i leccos uspořít, při nákupu zboží dlouhodobé spotřeby však musíme využít půjčky,
- nákup zboží dlouhodobé spotřeby nám většinou nečiní problémy, ale auto nebo nákladnější dovolenou si ještě dlouho nebudeme moci dovolit,
- v současné době můžeme uvažovat i o poměrně nákladných nákupech (auto apod.),
- ani stavba rodinného domku v podstatě nepřevyšuje možnosti naší rodiny.

stupeň obecnosti vytvářeného modelu, podmínky vymezení jeho stavebních prvků (se zdůrazněním současné společnosti, tj. společnosti v určitém konkrétním historickém čase na určitém konkrétním stupni rozvoje). Aplikace těchto tezí na výzkum diferenciacie československé společnosti, a to nejen v oblasti materiálních podmínek znamená, že sociálně třídní model společnosti musí kromě základních tříd obsahovat i další sociální skupiny jak uvnitř těchto tříd, tak skupiny přesahující základní dělení. Jde o skupiny odrážející jednak reálnou vnitrotřídní diferenciaci společnosti (a to nejen v oblasti materiálních podmínek života), jednak o skupiny zvláště významné z hlediska sledované oblasti (důchodci, studenti). Mezinárodní komparace vyžaduje vždy určitý kompromis v zájmu srovnatelnosti údajů. To znamená, že z důvodů srovnatelnosti výsledků není zcela možné dodržet všechny metodické postuláty uvedené výše. Vzhledem k rozdílným historickým podmínkám a určitým specifickým v budování socialistické společnosti v ČSSR a PLR není možné vytvořit zcela identický model sociálně třídní struktury (ve smyslu adekvátního modelu společnosti). Na první pohled je zřejmé, že významná skupina (třída) samostatných rolníků v PLR nemá odpovídající ekvivalent v československé společnosti a její existence ovlivňuje relace mezi ostatními třídami. Při podrobnějším rozboru bychom našli i významové rozdílnosti i při formálně shodně definovaných sociálních skupinách. Tato oblast však není středem zájmu tohoto rozboru, takže zda se omezíme na konstatování, že pro komparaci byla sociálně třídní struktura v obou zemích vymezena tak, aby se při konstrukci jejích elementů vycházelo z analogických charakteristik a aby model obou národních společností byl co nejúplnější. Instruktivní a snad dostačující je následující popis tříd a sociálních skupin.

Základní model sociálně třídního složení je vytvořen pro ekonomicky aktivní část populace; doplňkový model zahrnuje populaci celou. Definiční znaky pro vymezení sociálních skupin základního modelu jsou (v pořadí podle důležitosti při tradičně pojatém obsahu):

- vlastnický sektor,
- odvětví,
- profese,
- postavení v řízení,
- kvalifikace (vzdělání).

Nejedná se ovšem o jejich vyčerpávající kombinace, ale o výběrový přístup založený na teoretických východiscích a praktické zaměřenosti vytvářeného modelu. Sociální skupiny doplňkového modelu jsou vytvořeny na základě znaků:

- stupeň ekonomické aktivity,
- vlastnický sektor,
- profese.

Logiku vytvoření obou modelů, včetně obsahu jak jednotlivých definičních znaků, tak vytvořených sociálních skupin, vystihují následující diagramy:

diagram A Československo – ekonomicky aktivní populace,

diagram B Československo – celá populace,

diagram C Polsko (kombinací obou modelů byl vytvořen model sociální struktury Polska).

Úloha o sociální diferenciaci v oblastech materiálních podmínek života může být uvažována ze dvou hledisek.

První přístup vychází ze sociálně třídní příslušnosti jednotlivce a v centru jejího řešení jsou materiální podmínky tříd a sociálních skupin (ve smyslu našich konstruktů). Výsledná zjištění zůstávají v jevové podobě a mají především popisný charakter diferenciacie v jejím sociálně třídním rozměru.

Dostáváme odpověď na otázku, jaké jsou materiální podmínky života jednotlivých tříd nebo jaké jsou rozdíly mezi třídami.

Diagram A

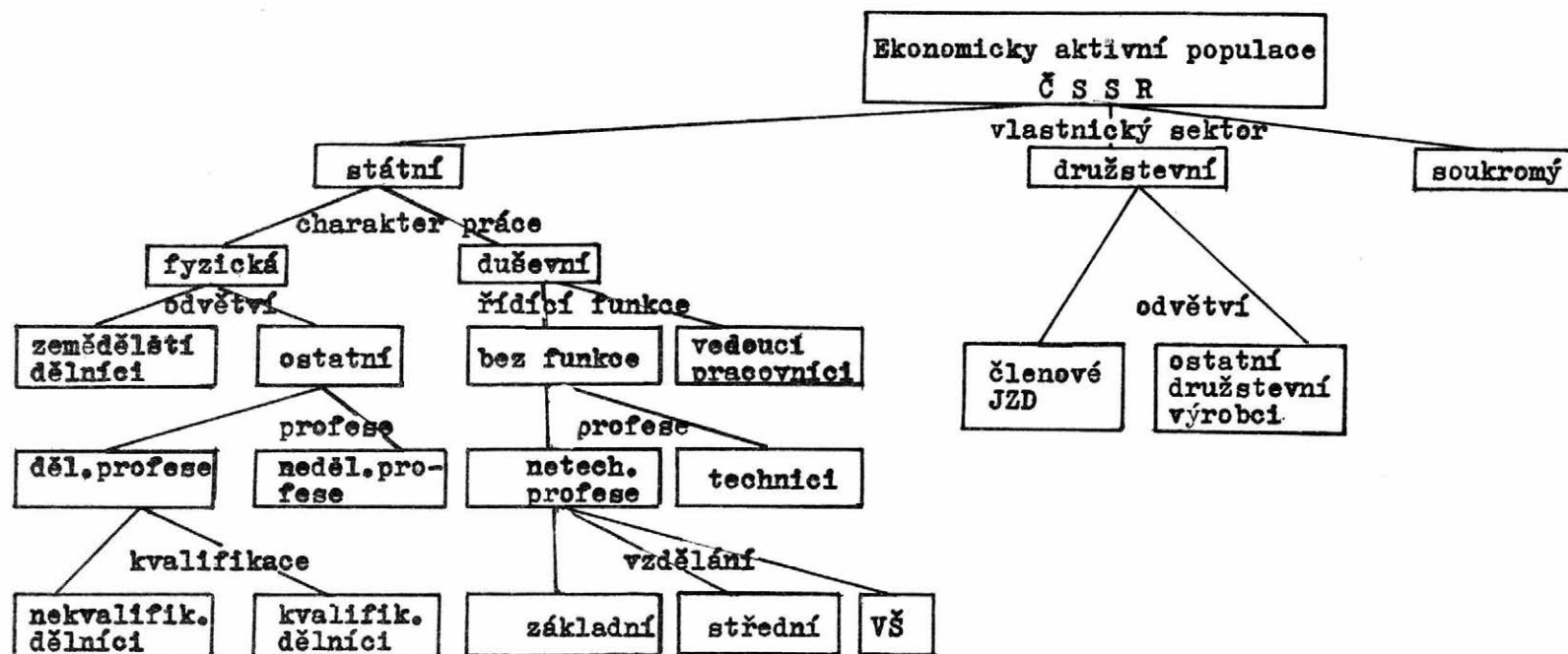

Diagram B

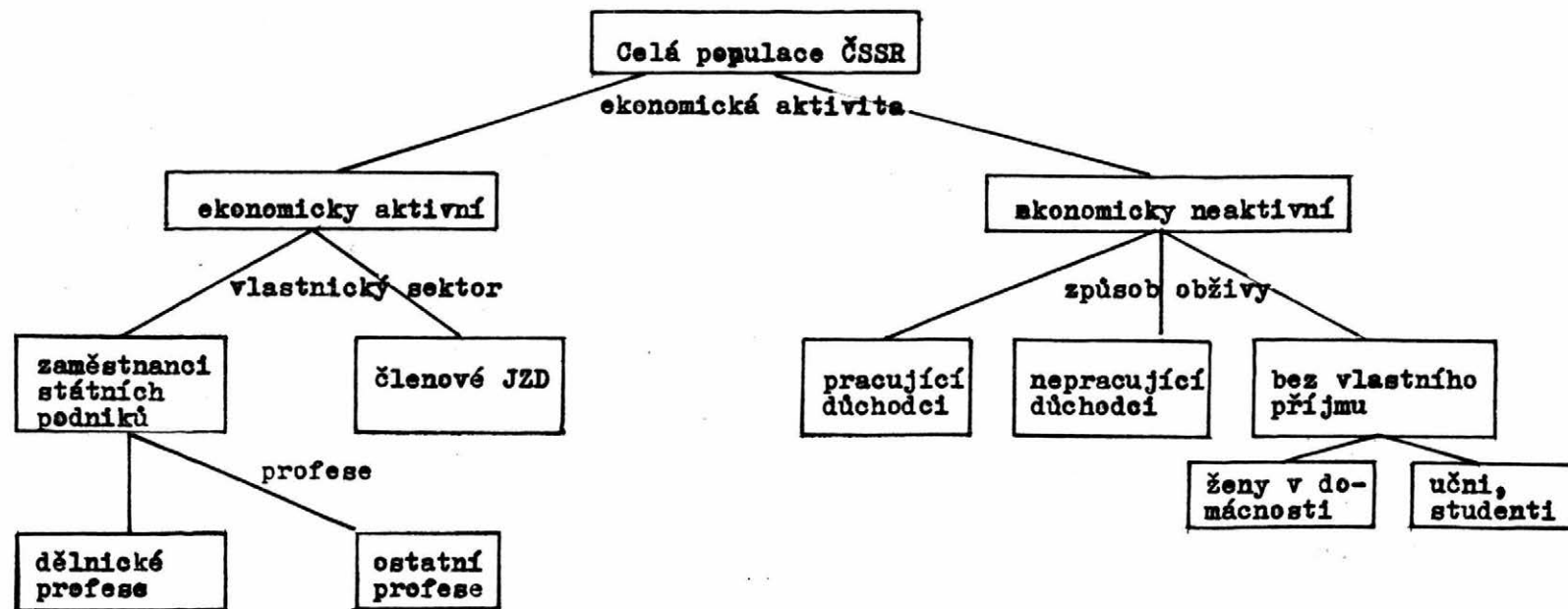
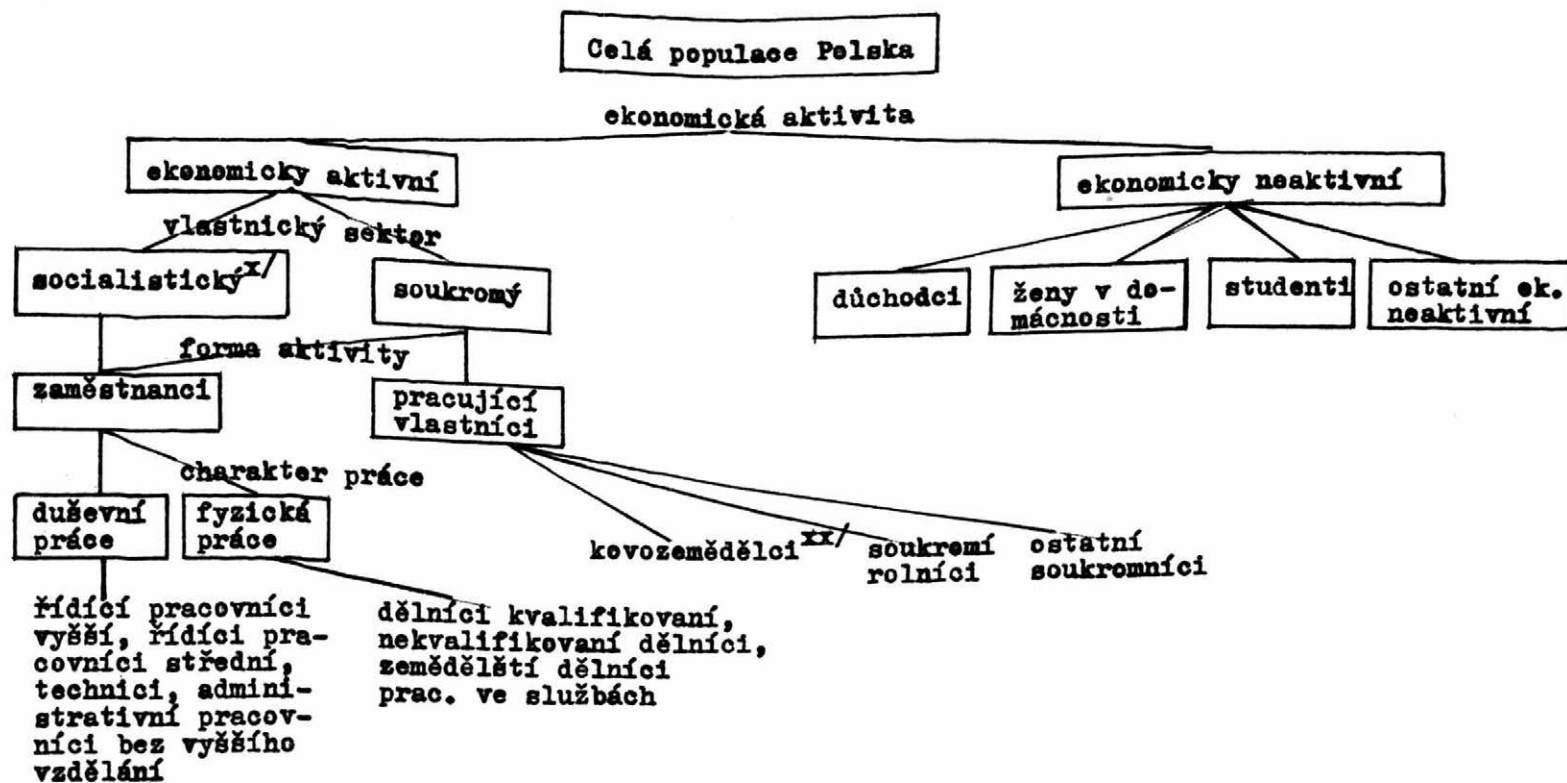

Diagram C

x/ státní a družstevní

xx/ drobní soukromí zemědělci, kteří zároveň pracují jako dělníci v průmyslovém podniku

Druhý základní přístup více zdůrazňuje odhalení příčinných souvislostí zjištěných rozdílů. V tomto přístupu je zřejmě nutné více uvažovat reálnou situaci vytváření materiálních podmínek života jednotlivce, tzn. že je třeba přinejmenším vycházet z reálně existující jednotky – základní rodiny – rodinné domácnosti. Určitá omezenost datové báze si vynutila zaměřit se v našem komplexním souboru především na popis situace.

V našem modelovém přístupu k sociální struktuře jsou zdůrazněny ty momenty, které souvisejí s tradičním pojetím sociálně třídní struktury, které vlastně odrážejí uznávané principy zdrojů diferenciace v socialistické společnosti. Doplnkový model zohledňuje navíc ty skupiny populace, které jsou buď postaktivní, nebo jinak ekonomicky neaktivní a jejichž situace v oblasti materiálních podmínek života je částečně řešena celospolečensky (zákonná rozhodnutí o minimální výši důchodu, o pomoci v mateřství apod.).

Naše výsledky by měly přinést určité zhodnocení, jak se v nejobecnější rovině sociálních skupin a tříd daří naplňovat obecné představy o funkční diferenciaci materiálních životních podmínek na jedné straně a o případných disfunkcích na straně druhé. Obdobně by se mělo ozřejmit, do jaké míry je celospolečenská regulace v oblasti sociální politiky adekvátní, zda například výše důchodů dostatečně vyrovnává inflační tendence nebo zda různé dávky v mateřství umožňují reálné uvolnění žen z pracovního procesu, respektive zda stimulují žádoucí porodnost. Základní model sociální struktury, včetně jeho rozšíření ve smyslu homogenity domácností, jejich demografických charakteristik a charakteristiky prostředí (viz dále), implikuje, že v našich analýzách materiálních podmínek se soustřeďujeme pouze na určitou, dalo by se říci základní rovinu sledování diferenciací v této oblasti.

Částečně je tento přístup vynucen datovým materiálem, částečně je záměrný. Na zvoleném stupni obecnosti se zcela vědomě nezabýváme specifickými skupinami populace z hlediska materiálních podmínek života, například určitými konkrétními socioprofesionálními skupinami v obchodu a službách (řezníci, instalatéři, autoopraváři), některými skupinami inteligence (lékaři, umělci) a už vůbec ne některými skupinami, pro něž je charakteristické určité postavení v mocenské struktuře; všechny tyto skupiny by nepochybně nebyly deprivované. Z opačného pólu pomijíme například cikánské obyvatelstvo, nevěnujeme větší pozornost mladým rodinám s malými dětmi.

4. Rozsah sociální diferenciace v materiální situaci

Vliv sociální struktury na diferenciaci materiální situace je výrazný v obou zemích. Některé vlivy se přitom projevují analogicky v obou zemích a některé jsou specifické. Specifické se zpravidla vztahují na podrobnosti.

Přehled sociální diferenciace jednotlivých dílčích ukazatelů materiálních podmínek v Polsku dokazuje, že mezi společensko-profesionálními skupinami se nejvýznamnější rozdíly projevují ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby a pak v bytové situaci. Prvkem, který je diferencován nejméně, je úroveň příjmu na jednoho člena domácnosti. Avšak tento všeobecný obraz je nutno upřesnit. (Tabulka 1a.)

Zjištění, že nejsilnější rozdíly v Polsku se týkají vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby, je pravdivé, jestliže zároveň ukazujeme diferenciaci bytové situace. Materiální situace jednotlivých sociálních skupin je totiž nejvýrazněji svázána s bytovým komfortem.⁽⁵⁾ Dalším diferencujícím činitelem je struktura vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby. Vzhledem k syntetické povaze ukazatele, jehož používáme pro charakteristiku diferenciace

(5) Velikost bytů v Polsku je negativně korelována s ukazatelem komfortu, což ovlivňuje vyrovnání celkového ukazatele bytové situace.

Tabulka 1a: Poměrné hodnoty dílčích ukazatelů materiálních podmínek života (celek populace = 100)
Polsko 1986

Sociální skupina	Příjem na hlavu	Příjem domácnosti	Vybavenost domácnosti	Bydlení
celek	100	100	100	100
ekonomicky aktivní	105	106	104	97
zaměstnanci celkem	117	111	130	123
řídící pracovníci vyšší*)	120	107	151	135
řídící pracovníci střední*)	116	109	138	121
specialisté netechnici	114	112	134	125
administrativa**)	116	111	118	118
dělníci celkem	99	103	96	95
dělníci kvalifikovaní	100	106	100	96
dělníci nekvalifikovaní	93	91	85	92
dělníci ve službách	104	111	99	101
dělníci zemědělstí***)	82	79	68	81
soukromí rolníci	95	102	86	77
kovorolníci	83	96	97	79
ostatní soukromníci	117	135	157	121
ostatní ekonomicky aktivní	120	138	147	77
ekonomicky neaktivní celkem	95	86	89	108
důchodci	99	80	76	109
ženy v domácnosti	83	90	102	105
studenti	98	103	124	109
ostatní ekonomicky neaktivní	81	81	91	77

*) v čs. souboru pouze jedna sociální skupina

***) v čs. souboru skupina rozdělena podle vzdělání na dvě skupiny

***) zahrnuje i rolníky ze zemědělských družstev

ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby, jsme provedli dodatečnou analýzu jeho vnitřní struktury. V této analýze byly uvažovány jednotlivé prvky vybavenosti.(6)

Faktorová analýza nám umožnila odlišit šest hlavních složek, které celkem vysvětlují asi 50 % variantnosti vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby. Základní diferencující význam má u skupiny ekonomicky aktivních moderní stereofonní zařízení, věž Hi-Fi a video. Mezi důchodci má základní diferencující význam osobní automobil. U inteligence se osobní automobil stává součástí třetího faktoru, u dělníků faktoru čtvrtého. Osobní automobil je vždy vysoce korelován s jinými drahými předměty vybavenosti domácnosti.

Nízká životní úroveň je u dělníků indikována obyčejnou pračkou a černobílým televizorem, u inteligence dokonce nedostatkem jakéhokoli vybavení domácnosti.

Specifika domácností soukromě hospodařících rolníků způsobuje, že se mezi hlavními složkami vysvětlujícími varianty vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby objevují předměty nutné pro jejich výrobní činnost.

Zjištěné faktory ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby u polských důchodců jsou potvrzením skutečnosti, že se životní styl této skupiny liší podle doby odchodu do důchodu. Noví důchodci jsou v lepší materiální situaci a jejich vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby je prodloužením situace z doby jejich pracovní aktivity. Pro chudší důchodce je typická především lednička a vysavač.

Příjem na jednoho člena domácnosti je v Polsku nejméně diferencovaným ukazatelem celkové materiální situace. Poněkud výraznější rozdíly vykazuje celkový příjem domácnosti (uvádíme jej jako pomocnou charakteristiku). To souvisí se sociální diferenciací dvou znaků domácnosti: počtu členů domácnosti a počtu výdělečně činných členů. Výsledkem působnosti těchto činitelů je značný vzrůst příjmu na jednoho člena domácnosti (ve srovnání s úrovní celkového příjmu domácnosti) pro všechny skupiny inteligence. Naproti tomu dochází k poklesu položky v příjmu na jednu osobu u všech skupin občanů, kteří pracují v zemědělství.

Sociální diferenciacie materiální situace v Československu probíhá poněkud jinak než v Polsku. Nejvíce diferencovaným ukazatelem je příjem na jednoho člena domácnosti; dále pak je to vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby a nejméně se liší bytová situace. (Tabulka 1b.)

Situace v oblasti příjmu je v Československu mnohem vyrovnanější než v Polsku, pomijíme-li dvě sociální skupiny daného členění společnosti – výjimečně vysoký příjem na hlavu je u pracujících důchodců a mimořádně nízká úroveň příjmů se týká rodin, kde je žena v domácnosti. Vezmeme-li v úvahu pouze osoby ekonomicky pracující, je v Československu, podobně jako v Polsku, příjem na hlavu ukazatelem, který nejméně odlišuje jednotlivé sociální skupiny.

Rovněž v Československu jsme analyzovali strukturu vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.(7) Šestice vydělených faktorů ukazuje na určitou diferencovanost a jiné specifiky ve srovnání s Polskem.

První a druhý faktor vysvětlují v Československu 31–35 % celkové variance, zatímco v Polsku u dělníků a inteligence 20 %. V obou zemích jsou zdrojem rozdílů v oblasti

(6) Faktorová analýza typu VARIMAX.

(7) Seznam předmětů dlouhodobé spotřeby, který byl při výzkumech použit, není v Polsku a v Československu zcela stejný, avšak v analýzách jsme se snažili jej maximálně sjednotit. Do rozboru byly zahrnuty tyto předměty: obyčejná pračka, automatická pračka, lednička, mraznička, vysavač, šicí stroj, černobílý televizor, barevný televizor, monorádio, stereorádio, monogramofon, stereogramofon, monomagnetofon, stereomagnetofon, osobní auto, motocykl, kolo, desky, knihy, kazety, video, Hi-Fi, osobní počítač, turistické potřeby (podrobně), sportovní potřeby (podrobně). Pro zemědělce: koně, traktor, tahač, vlek.

Tabulka 1b: Poměrné hodnoty dílčích ukazatelů materiálních podmínek života
Československo 1984

	Příjem na osobu	Celkový příjem domácnosti	Předměty dlouhodobé spotřeby	Bydlení
ekonomicky aktivní celkem	100	107	108	104
zaměstnanci celkem	106	107	129	118
řidiči pracovníci	115	116	136	121
specialisté netechnici	99	103	134	122
specialisté technici	105	107	121	115
administrativa se ŠS	103	107	125	118
dělníci celkem	95	103	98	98
kvalifikovaní dělníci	97	105	102	100
nekvalifikovaní dělníci	98	105	78	86
dělníci ve službách	93	101	98	100
zemědělství dělníci	93	112	87	81
členové JZD	108	124	102	84
ekonomicky neaktivní celkem	99	83	82	91
pracující důchodci	163	114	77	97
nepracující důchodci	91	55	68	86
ženy v domácnosti	51	65	76	86
studenti	91	118	130	103

vybavenosti sportovní potřeby a moderní rozhlasové a televizní přijímače. Osobní automobil není základním diferencujícím činitelem, zaujímá další (třetí až čtvrté) místo (kromě důchodců v Polsku).

Vraťme se k údajům z tabulek 1a, 1b. Obecně lze soudit, že situace v Československu je vyrovnanější než v Polsku.

Tento závěr platí s několika výhradami. Rozdíly v hodnotách jednotlivých ukazatelů materiální situace mezi sociálně profesními skupinami jsou v Československu mnohem nižší v úrovni příjmů na hlavu pouze u aktivně pracujících. Disperze ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je prakticky v obou zemích stejná a v celkové bytové situaci mnohem vyšší než v Polsku.

Rozdíly mezi skupinami zjištěné v průměrných hodnotách se zostřují, provedeme-li analýzu procentního rozložení jednotlivých ukazatelů materiálních životních podmínek.

Aniž bychom se podrobně zabývali všemi zjištěnými nerovnostmi, můžeme učinit tyto závěry:

1. Jak v Polsku, tak i v Československu mají ekonomicky aktivní skupiny obyvatelstva lepší materiální situaci než ekonomicky neaktivní (musíme samozřejmě vyloučit již dříve uvedené výjimečné skupiny v oblasti příjmů v Československu a skupinu vysokoškoláků v Polsku). (8) Je však třeba zdůraznit skutečnost, že v obou zemích je relativně vysoký podíl důchodců s nadprůměrnou úrovní bytové situace ve srovnání se skupinami ekonomicky aktivními.

2. V obou zemích jsou hodnoty ukazatelů materiální situace široce chápáné inteligence (duševních pracovníků) vyšší než u dělníků. Nejvyšší úroveň všech prvků materiální situace je typická pro vedoucí kádry a odborníky s vysokoškolským vzděláním. Občas se i ti dostanou do nízkých kolonek, ale poměrně zřídka. Pro dělníky jako celou skupinu je charakteristický jak z hlediska průměrné úrovně, tak i struktury podílu jednotlivých prvků rozměr znaků jen poněkud nižší než průměrný. Avšak tato skupina je výrazně diferencována. V Polsku mají velmi nízkou materiální úroveň zemědělství dělníci (jsou zvláště vysoce zastoupeni v nízkých hodnotách u příjmu na hlavu a u vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby). V Československu existuje veliké rozpětí u jednotlivých prvků materiální situace kvalifikovaných i nekvalifikovaných dělníků a u dělníků zemědělských. Pro tyto dvě poslední skupiny je typické velmi vysoké zastoupení v kolonce „špatná bytová situace“ a „slabá vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby“.

3. Faktorem, který výrazně snižuje celkovou materiální situaci lidí pracujících v zemědělství, je bytová situace.

5. Některé další faktory ovlivňující materiální situaci sociálních skupin

Pro vysvětlení diferenciací v úrovni materiální situace : jistěných u jednotlivých sociálně profesních skupin jsme si zvolili čtyři základní činitele :

1. počet členů domácnosti,
2. vzdělání,
3. věk,
4. charakter bydliště.

Působení těchto činitelů jsme ověřovali nejen na celém souboru respondentů, ale také uvnitř základních sociálních skupin.

Jak se ukazuje, rozsah diferenciací, který vysvětlují shora uvedení činitelé u jednotlivých prvků materiální situace, je mimořádně vysoký, pokud jde o příjem na hlavu u dělníků

(8) Pro část vysokoškoláků žijících u rodičů je typický vysoký stupeň vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.

Tabulka 2: Procentní zastoupení obyvatelstva na škále zámožnosti (celkový ukazatel podmínek života) v Polsku, Československu a Maďarsku

Úroveň materiální situace	Polsko		Československo	Maďarsko
	1982	1986	1984	1981
Nedostatek	38,2	36,9	30,2	37,4
hluboká deprivace	8,6	10,8	8,4	11,1
slabá deprivace	14,5	12,0	9,4	11,9
špatné životní podmínky	15,1	14,1	12,4	14,4
Průměrná situace	47,2	42,9	49,4	43,2
nižší průměr	27,3	26,4	22,7	25,7
vyšší průměr	19,9	16,5	26,7	17,4
Dostatek	14,6	20,2	20,5	19,4
dobrá materiální situace	9,7	10,0	14,0	11,0
elitní životní podmínky	4,9	10,2	6,5	8,4

Prameny pro Maďarsko : L. Beskid, A. Bokor, T. Kolosi,
Deprivation of Living Conditions in Poland and Hungary,
 „Sisyphus“ vol. IV. Warszawa 1987.

a inteligence v Československu. Ostatní výsledky jsou v obou zemích podobné. V Polsku mají uvedené charakteristiky největší vliv na bytovou situaci. Celkově je možno zhodnotit vliv vnějších činitelů takto:

- pro diferenciaci příjmů na hlavu má základní význam velikost domácnosti (počet osob) korelovaná záporně; na druhém místě je vzdělání, které u důchodců hraje zásadní roli (nahrazuje proměnnou bývalé příslušnosti k sociálně profesní skupině);
- diferenciaci bytové situace v obou zemích je závislá na následujících faktorech, přičemž rozdílné je jen pořadí jejich důležitosti: v *Polsku* je to 1. počet osob, 2. charakter bydliště, pro některé sociální skupiny, 3. vzdělání; v *Československu* 1. charakter bydliště a 2. počet osob nebo vzdělání. Vyjme-li z celkové bytové situace v Polsku samotný komfort bydlení, pak je pořadí faktorů v Polsku stejné jako v Československu;
- vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby je v obou zemích rozhodujícím způsobem diferencována podle stupně vzdělání.

Skutečnost, že rozložení ukazatelů úrovně materiální situace je ovlivněno různými faktory, má další významné důsledky. Závislost mezi jednotlivými prvky je slabá. Projevuje se tu dalekosáhlá dekompozice materiální situace. To se týká jak vysoké, tak i nízké úrovně. Například údaj o nedostatku v určitém prvku materiální situace neznamená, že by u jiných prvků nemohlo jít o průměrnou a dokonce vysokou úroveň. Podobně je rozporuplná situace v oblasti dostatku. To má významný vliv na hodnocení celkové materiální situace (především v Polsku).

Nekonzistentnost úrovně dílčích prvků materiální situace není v Polsku ani v Československu ničím výjimečným. Zjišťujeme ji s různou intenzitou ve všech socialistických zemích.

6. Rozložení československé a polské společnosti podle celkového ukazatele materiální situace

Globální obraz rozložení obyvatelstva na škále zámožnosti Polska a Československa je dosti podobný (ještě jednou zde připomínáme, že analyzujeme výhradně relativní hodnoty). Jinak řečeno, nedostatek v Polsku má zcela jiný obsah v konkrétním vyjádření než v Československu. Naši analýzu můžeme rozšířit o výsledky stejných propočtů pro Polsko z roku 1982 a Maďarsko z roku 1981 a můžeme prohlásit, že se ve : koumaných zemích setkáváme s podobným procentním zastoupením různé materiální situace obyvatel. (Tabulka 2.)

Československo se odlišuje od ostatních dvou : emí nejnižším podílem obyvatelstva žijícího v nedostatku. Na úkor této skupiny vzrostl podíl obyvatelstva s průměrnými materiálními podmínkami života. Tato tendence je ještě více zdůrazněna v materiální situaci ekonomicky aktivní části populace.

Polsko se odlišuje jak od Československa, tak od Maďarska tím, že má nejvyšší podíl obyvatelstva ve skupině charakterizované elitními životními podmínkami. Osmdesátá léta zde vyvolala zásadní změny. Podíl osob žijících ve velmi dobré materiální situaci vzrostl v Polsku mezi rokem 1982 a 1986 více než dvojnásobně. V této době také vzrostl v Polsku počet osob žijících v podmínkách hluboké materiální deprivace. Provedený výzkum svědčí o tom, že rozložení materiální situace v Polsku v roce 1986 se více přibližuje proporcím v Maďarsku z roku 1981 než v Československu z roku 1984, ačkoli v mezních bodech je diferencováno více než tehdejší maďarské. Materiální situace obyvatel v Československu je diferencována nejméně. V mezních bodech (hluboká deprivace a elitní životní podmínky) připomíná proporce v Polsku z roku 1982 (nejvyrovnanější rozložení jaké kdy bylo v Polsku zaznamenáno). Avšak nikdy jsme v Polsku nezaznamenali mezi pracujícími tak nízké procento hluboké deprivace jako v Československu.

Pokusíme-li se o celkové shrnutí zjištěných rozdílů v procentním rozložení na škále

zámožnosti, musíme konstatovat, že v Československu je ve srovnání s Polskem obyvatelstvo posunuto více směrem k vyšší úrovni a soustřeďuje se blíže středního bodu. V Polsku se hodnoty materiálních podmínek přesouvají směrem k nižší úrovni a současně vidíme vyšší koncentraci obyvatelstva v polohách krajně vysokých. Výsledkem toho je, že průměrná hodnota zámožnosti, propočtená pro obyvatelstvo celkem a pro ekonomicky aktivní zvláště, v Polsku činí 3,97 bodu a 3,98 bodu, v Československu adekvátně 4,18 a 4,38 bodu. Z dosud provedených analýz můžeme vyvodit tyto závěry:

1. Kombinace prvků materiální situace, tj. celkový ukazatel materiálních podmínek života, zmírňuje dříve zaznamenané rozpětí mezi jednotlivými sociálně profesními skupinami.
2. V obou zemích (ale v Polsku mnohem více) nese vysoké vzdělání a vedoucí funkce vyšší pravděpodobnost dosažení blahobytu. V obou zemích jsou nekvalifikovaní dělníci a zemědělci (v Polsku soukromě hospodařící, v Československu členové JZD) vysokým podílem zařazení v oblasti nedostatku. To je především důsledek jejich bytové situace (připomínáme, že indikátor odráží komfort bydlení).
3. V obou zemích bydlení na venkově zvyšuje možnost materiální deprivace. Avšak v Polsku je degradační vliv tohoto faktu mnohem větší než v Československu.
4. Vliv věku je v Polsku a Československu různý. V Polsku je pro dosažení dobré materiální pozice neoptimálnější střední věk (31–45 let), v Československu nad 45 let (tato závislost se týká obyvatel celkem a je výsledkem specifické materiální situace pracujících důchodců).

Počet členů domácnosti vlastně nejostřeji diferencuje materiální situaci. Velmi dobrou materiální situaci jsme zjistili především u lidí bezdětných, v domácnostech o jednom nebo dvou členech. Avšak již jedno dítě působí, že pravděpodobnost mít elitní životní podmínky klesá dvojnásobně. Šest a více členů domácnosti (čtyři a více dětí) znamená v podstatě špatné životní podmínky až hluboký nedostatek.

Jak ze shora uvedených závěrů vyplývá, mají sociální zdroje úrovně materiálních podmínek života v Polsku a Československu společné základní znaky. Pozorujeme-li určité rozdíly, pak v diferenciaci, a ne v jejich směru. Syndromem znaků, které obecně ovlivňují špatnou materiální situaci, je nízká kvalifikace spojená s dělnickým charakterem práce nebo práce v zemědělství, velký počet dětí v rodině a skutečnost, že občan bydlí na venkově. Syndrom znaků ovlivňujících velmi dobrou materiální situaci je malá rodina, vysokoškolské vzdělání, vedoucí funkce a byt ve velkém městě.(9)

Na závěr se podívejme na závislost mezi pozicí na škále zámožnosti a pocitem napětí v domácím rozpočtu.(10) Takovýto rozbor může zachytit v obou zemích pouze stupeň závislosti objektivních a subjektivních ukazatelů. Nelze tedy podle toho soudit o nacionálních rozdílech v subjektivně hodnocené materiální situaci. To vyplývá ze skutečnosti, že i když jsme si v obou zemích zvolili pro ukazatele podobnou situaci, obsah odpovědí je různý. Materiální blahobyt obyvatelstva v Polsku je nižší než v Československu, a proto tedy musí být také různé hledisko, podle něhož respondenti hodnotí způsob hospodaření a napětí domácího rozpočtu. Některé z odpovědí nenajdou ani přibližnou analogii ve druhé zemi, například v Polsku názor „peníze nám nestačí ani na potraviny“ anebo v Československu „stavba domku nepřekračuje možnosti naší rodiny“. Kromě toho odpovědi, které se ve svém znění blíží, obsahují v obou zemích rovněž jiné představy o dané situaci. Avšak i analýza zaměřená výhradně na vzájemnou závislost dvou pohledů na materiální situaci, objektivizovaného a čistě subjektivního, umožňuje vyvozovat některé významné závěry. (Tabulka 3a a 3b.)

(9) Je třeba připomenout, že ke stejným závěrům vedlo uvedené srovnání materiální situace obyvatel Polska a Maďarska. To jen potvrzuje univerzálnost zjištěných diferencujících činitelů.

(10) Škály pro vyjádření napětí v domácím rozpočtu obsahují tabulky 3a, 3b.

Tabulka 3a: Souvislost mezi objektivizovanou materiální situací domácnosti (škála zámožnosti) a jejím subjektivním hodnocením (škála odrážející napětí v domácím rozpočtu)
Polsko 1986

1. Peníze nám nestačí ani na potraviny*)
2. Peníze nám stačí skromně na potraviny, ale na ostatní nákupy nemůžeme pomýšlet
3. Žijeme velmi úsporně, abychom si našetřili na důležitější nákupy
4. Žijeme úsporně a peníze nám zásadně stačí na vše
5. Stačí nám vše bez zvláštního šetření
6. Hospodaříme jinak
7. Těžko říci

Skála zámožnosti						
1	2	3	4	5	6	7
53,1	18,8	9,6	3,8	0,7	0,0	7,1
14,1	15,8	13,4	7,6	5,8	7,1	17,9
9,4	19,7	15,0	10,9	8,0	7,1	7,1
12,5	27,0	27,8	25,0	26,8	28,6	25,0
9,4	11,6	18,5	19,5	12,3	21,4	10,7
0,0	3,5	8,5	15,9	21,0	7,1	21,4
1,5	3,6	7,2	17,3	25,4	28,7	10,8

*) Znění otázky: Která z odpovědí nejlépe charakterizuje způsob hospodaření s penězi ve Vaší domácnosti?

1. Objektivizovaná úroveň zámožnosti rodiny nenese s sebou vždy odpovídající subjektivní hodnocení situace, i když závislost obou ukazatelů je vysoká (v Polsku součinitel korelace $RHO = 0,35$, v Československu $r = 0,33$). Závislost se mezi oběma charakteristikami materiálních životních podmínek projevuje pouze na určitých stupních, v určitých hodnotách obou škál.

2. Nejsilnější souvislost mezi objektivizovanou situací a jejím subjektivním hodnocením pozorujeme samozřejmě ve středních hodnotách. To je normální sociologický jev, a proto mu nevěnujeme více pozornosti.

3. Vysoký stupeň korelace obou ukazatelů se však rovněž projevuje mezi objektivním nedostatkem (1 + 2 + 3) a názory vypovídajícími o velmi silném napětí domácího rozpočtu (odpovědi typu 1 a 2). V obou zemích 56 % obyvatel relativně chudých zároveň i takto hodnotí svoji situaci. Ovšem ostatní objektivně žijící v nedostatku se necítí v nijak horší situaci, a dokonce (především v Polsku) hodnotí svoji životní úroveň velmi vysoko.

Skutečnost, že 44 % obyvatel žijících v nedostatku nepocituje deprivaci, lze vysvětlovat různě. Za prvé je pro tuto skupinu lidí typické, že mají zpravidla velmi nízké potřeby a aspirace; za druhé námi zvolená konstrukce celkového ukazatele úrovně životních podmínek může způsobit, že lidé, kteří jsou uvedeni v kolonce nedostatku, mají jen poněkud nižší příjem, než je střední úroveň. Průměrný příjem na jednu osobu je totiž silně zkorelovaný s analyzovaným subjektivním hodnocením (Polsko $RHO = 0,26$, Československo $r = 0,31$); za třetí se liší závislost mezi stupněm zámožnosti a pocitem napětí domácího rozpočtu v základních sociálně profesních skupinách; za čtvrté je možné, že nepřesnosti v našem objektivizovaném ukazateli materiálních podmínek vyplývají především z nepřesně uvedených příjmu v dotaznících.

4. Nejslabší závislost mezi materiální situací a jejím subjektivním hodnocením vidíme

*Tabulka 3b: Souvislost mezi objektivizovanou materiální situací domácnosti (škála zámožnosti) a jejím subjektivním hodnocením (škála odrážející napětí v domácím rozpočtu)
CSSR 1984*

1. Žijeme od výplaty k výplatě, před výplatou již mnoho nezbyvá ani na jídlo, ani na provoz domácnosti*)
2. Při běžných výdajích obvykle vyjdeme docela dobře, ale již nákup ošacení nám působí potíže a musíme si vypůjčit nebo vyčerpat úspory
3. Splatem vyjdeme docela dobře, můžeme i leccos uspořit, při nákupu zboží dlouhodobé spotřeby však musíme využít půjčky
4. Nákup zboží dlouhodobé spotřeby nám většinou nečiní problémy, ale auto nebo nákladnější dovolenou si ještě dlouho nebudeme moci dovolit
5. V současné době můžeme uvažovat i o poměrně nákladných nákupech (auto apod.)
6. Ani stavba rodinného domku v podstatě nepřevyšuje možnosti naší rodiny

Škálá zámožnosti						
1	2	3	4	5	6	7
27,2	15,5	17,6	9,4	7,0	3,4	2,1
39,1	39,9	34,4	33,5	24,7	20,1	10,5
27,9	34,5	36,4	39,5	42,0	47,0	44,0
5,1	8,3	9,7	14,8	19,0	21,5	25,2
0,0	1,8	1,6	2,6	7,0	6,6	16,1
0,7	0,0	0,3	0,2	0,3	1,4	2,1

*) Znění otázky: Když se zamyslíte nad současnou životní úroveň své rodiny, co byste o ní mohl(a) říci? Vyberte jen jednu z následujících možností.

v nejvyšších stupních zámožnosti. Pouze 15 % respondentů, kteří mají v Polsku relativní dostatek, prohlašuje, že „máme na vše bez zvláštního šetření“ a 33 % osob žijících v dostatku v Československu volí odpověď typu 4, 5 anebo 6. Vnější potřeby, které se často utvářejí podle vzorů a aspirací velmi zámožných lidí, působí, že dokonce elitní materiální životní podmínky nedávají pocit zadostiučinění (ve srovnání se situací v zemi).(11)

Literatura

- Beskid, L., Kolosi, T.: *Differences in Welfare*. In: *Equality and Inequality under Socialism, Poland and Hungary Compared*. Ed. by T. Kolosi, E. Wnuk-Lipinski, London 1983, s. 106-145.
- Beskid, L., Kolosi, T.: *Research Report About a Comparative Study „Industrial Workers in Five Socialist Countries“*. Sisyphus – Sociological Studies, Vol. IV. Cross-System, Comparative Studies, Varšava 1987, s. 7-26.

(11) Podrobnější informace o výsledcích komparace, o které stať informuje, najde čtenář v interní publikaci ÚFS ČSAV a ÚFS SAV „Sociální diferenciace současné československé a polské společnosti v oblasti materiálních podmínek života“. (praha 1989, s. 140.)

- Beskid, L., Kolosi, T.: *Materialnyje uslovja žizni*. Informacjonnyj Bjuleten (03 Problemnaja Komisija Akademii Nauk Socialističeskich stran) č. 83/84 Varšava 1985, s. 75–108;
- Beskid, L.: *Deprivace materiálních životních podmínek v Polsku v r. 1982*. In: *Materiální podmínky a životní styl polské společnosti v situaci hospodářské regrese*, Varšava, IFS PAN 1987.
- Beskid, L., Bokor, A., Kolosi, T.: *Deprivation on Living Conditions in Poland and Hungary*. Sisyphus, vol IV, op. cit. s. 27–58.
- Materialnyje uslovija žizni*. In: *Sbliženije rabočego klasa i inženierno-techničeskoj inteligenciji socialističeskich stran*, T.I., Praha UFS CSAV 1985, s. 158–240.